

Marius ŠČAVINSKAS

SOVIETMEČIO ISTORIOGRAFIJA APIE BALTŲ CHRISTIANIZACIJĄ IR KRYŽIAUS KARUS: NIEKO NAUJA?

Jeigu reikėtų išvardyti pagrindinius lietuviškosios istoriografijos raidos lūžius, sovietinis laikotarpis būtų išskirtas į atskirą, sunkiai atpažįstamą, nors palyginti neseną, bet svetimą epochą, kurioje, brutaliai užtempus istoriją ant vieno kurpalio, buvo pagamintas, kaip dabar sakytume, istorinio vaizdo surogatas. Tačiau nagrinėjant baltų genčių ir Lietuvos valstybės christianizacijos, Kryžiaus karų Baltijos jūros rytinėje pakrantėje interpretacijas sovietinėje istoriografijoje, aiškėja, kad jos ne daug kuo skiriasi nuo tų, kokios plėtotos tarpukariu. Tai skamba paradoksaliai, todėl pabandykime išsiaiškinti, kodėl, radikaliai pasikeitus požiūriui į istoriją ir joje veikiančius asmenis, naujo požiūrio į christianizaciją neatsirado. Ar tai vidinė lietuvių istoriografijos raidos pasekmė, ar iš išorės primestas dalykas?

Vertybių revizija

Jau per pirmąją sovietų okupaciją prasidėjo sparti Lietuvos mokslo sovietizacija, imta ardyti Kauno Vytauto Didžiojo universitetą, mokslo tyrimų centrai buvo perorganizuojami į atskirus padalinius¹. Reorganizacija, atnaujinta antrosios okupacijos metais, t.y. iškart po karo, ir baigta 1955-aisiais², lietuvių istoriografijos sampratą apie Lietuvos krikštą ir jos krikščioninimo procesą³ pakeitė tiek, kiek buvo pakeistas požiūris į pačią Lietuvos istoriją, ypač priešliublįjinį jos laikotarpį. Sovietiniai istorikai pirmiausia ėmėsi perrašyti Lietuvos istoriją taip, kad ji tilptų į klasių kovos ir socialistinės santvarkos rėmus. Tai buvo į tiesiogiai susiję su nauju Lietuvos istorijos periodizacijos modeliu. Štai vieno pirmųjų į lietuvių kalbą išverstų

istorijos vadovėlių įvade rašoma: „[...] nustatant periodizaciją, yra būtina vadovautis marksizmo-leninizmo kūrėjų mokslu apie visuomenines ekonomines formacijas ir jų nurodymais apie pagrindinius rusų valstybės ir kitų mūsų Sąjungos tautų valstybių isorijos momentus.“⁴ Nenuostabu, kad Lietuvoje buvo atrasta pirmąją bendruomeninę santvarką ir net vergovę!

Lietuvos istorijos perrašymas buvo glaudžiai susijęs su kultūrinio paveldo pervertinimu⁵. Kas bent kiek priminė Lietuvos Respubliką, tuometinį istorijos pateikimo būdą, buvo pasmerkta kaip „buržuazinės istorijos klasotės“. Vietoj to buvo įdiegta socialinių ir ekonominių formacijų kaitos teorija ir kitos klišės: rusų tautos, kaip lietuvių gelbėtojos nuo „amžinųjų“ priešų (pirmiausia vokiečių), įvaizdis, kolektyvinio darbo privalumai, ateizmas, antivakarietiškas nusistatymas. Tiesa, naujo požiūrio į istoriją paieškos, kurių imtis nurodė LKP(b) VI suvažiavimas 1949 m. vasarį, vyko sunkiai, nes trūko vietinių kadru (ne visi istorikai sutiko bendradarbiauti su sovietais). Todėl jau 1951-aisiais LKP(b) CK biuras kreipėsi į VKP(b) CK, kad pagelbėtų kuriant sovietinę lietuvių liaudies istorijos sampratą, nes trūksta idėjiškai angažuotų istorikų⁶. Nėra abejonių, kad diegti sovietinį požiūrį į Lietuvos istoriją trukdė pokario rezistencija⁷. Todėl pirmiausia siekta parašyti bent jau elementariausias sovietines klišes atitinkantį vadovėlį Lietuvos SSR mokykloms, t. y. dėmesį sutelkti į „tinkamą“ jaunimo ugdymą.

Naujai kuriamas sovietinis istorijos konstruktas buvo institucionalizuotas. Visus reikalus, susijusius su „teisingu“ kultūros ir istorijos įvykių traktavimu⁸,

sprendė 1958 m. įkurta speciali Ideologinė komisija. 1955 m. įkurtas Lietuvos SSR Mokslų akademijos Istorijos institutas patyrė tam tikrą evoliuciją:

a) vienokios sąlygos buvo stalinmečiu, kai lietuvišką istorijos sampratą bandyta be ceremonijų pritempti prie sovietinės istorijos sampratos. Kol nebuvo išugdyta vietinių kadry, teko pasikliauti senaisiais, sovietams bent kiek lojalesniais, į pagalbą kviestasi ir istorijos perrašinėtojų iš Sovietų Sąjungos.

b) situacija kiek pasikeitė vadinamuoju Chruščiovo „atšilimo“ laikotarpiu – pradėta vengti brutalaus pritempinimo, tačiau ir toliau laikytasi sovietinės periodizacijos, trafaretinių „feodalinio išnaudojimo“, „klasių kovos“ ir panašių klišių⁹. Neatsisakyta ir neigiamo christianizacijos vertinimo – į Lietuvos SSR istorijos vadovėlius įtraukta netgi daugiau Vokiečių ordino piktadarybių.

c) po 1972-ųjų prasidėjo naujas Lietuvos, kaip sovietinės respublikos, istorijos sampratos „įprasminimo“ vėjus (tam įtakos turėjo *Lietuvių Katalikų Bažnyčios Kronikos* pasirodymas, 1972 metų dramatiški įvykiai Kaune, Helsinkio Baigiamasis aktas). Susirūpinta, kad sovietinės Lietuvos istorikai per daug dėmesio skiria feodalizmo tyrinėjimams, pernelyg pozityviai nušviečia Katalikų Bažnyčios vaidmenį Lietuvos istorijoje. Galbūt dėl šios priežasties buvo paskelbtas „ginamasis“ Juozo Jurginio straipsnis apie feodalizmo epochos tyrinėjimų būtinybę¹⁰. Beje, įdomu, kad šie procesai sutapo tiek su kai kurių radikalių etnografų įrodinėjimais apie „aukštą“ pagonių baltų kultūrą, kurią sužlugdė Katalikų Bažnyčia, tiek su pseudopagoniškai tautiškų sovietinių švenčių ideologiniu įprasminimu ir propagandos prieš Vakarų pasaulį stiprinimu¹¹. Kaip tik 7 ir 8-uoju XX a. dešimtmečiais galutinai susiformavo sovietinė lietuvių istoriografija¹².

Kas buvo lietuvių tautos „amžinieji priešai“ pagal sovietinę istoriografiją?

Kad geriau suprastume, kokie subjektyvūs reiškiniai lėmė sovietinės Lietuvos istoriografijos požiūrį į baltų christianizaciją ir Kryžiaus karus, pažiūrėkime, ar pa-

kito lenkų įvaizdis ir kokie dar lietuvių „priešai“ buvo suaktualinti sovietmečiu.

Anot sovietinių istorijos perrašinėtojų, Lietuvoje nuo amžių vyko kova tarp išnaudotojų ir išnaudojamųjų, todėl reikia rasti ir parodyti „amžinuosius“ lietuvių priešus, kurie esą sąmoningai kenkė liaudies išsivaduojamosioms kovoms ir falsifikavo istoriją. Įdomu, kad sovietinės valdžios funkcionierių įrodinėjimai, esą Lietuvos istoriją klastoja „klasiniai priešai“, primena XIX a. romantikų (pavyzdžiui, Simono Daukanto) teiginius, kad Lietuvos istoriją klastoja svetimieji, taigi, keičiasi tik veikiantieji asmenys ir priešiškumo turinys, bet retorika lieka beveik nepakitusi. Štai vienas žymiausių sovietinės ideologijos propaguotojų Juozas Žiugžda teigė: „*Buržuaziniai istorikai [...] negailestingai falsifikavo ir seniausųjų laikų – pirmykštės visuomenės ir feodalizmo istoriją. [...] Buržuaziniai nacionalistai, ypač klerikalai, stengėsi išaukštinti katalikų bažnyčios vaidmenį Lietuvos istorijoje, nuslėpdami visas katalikiškųjų agentų piktadarybes, švelnindami ir atskirais atvejais visai pateisindami kraugeriškus grobikiškus kryžiuočių puolimus prieš Lietuvą*“¹³. Taigi „veidmainių“ lenkų įvaizdis tiko ir sovietinių istorikų kuriamam požiūriui į Lietuvos istoriją. Tačiau, net ir turint visa tai omenyje, reikia padaryti bent tris svarbias išlygas.

Pirmiausia, pati Lenkija tapo komunistine valstybe, ji buvo įtraukta ne tik į sovietų sukurtas politines struktūras (Varšuvos paktas), bet ir į sovietinę istorinės atminties formavimo erdvę (slavų tauta, amžiais kovojusi su „germaniškuoju gaivalu“)¹⁴. Tiesa, šiai slavų tautai tapti visaverte „trukdė“ jos katalikiškumas ir angažavimasis Vakarų Europos kultūrai, tačiau šias „nuodėmes“ bandyta išpirkti pritaikant kovos su vokiečiais (padedant rusams) scenarijų (senosios istorijos kontekste ši kova vyko su Vokietijos karaliais ir Vokiečių ordinu).

Antra, bendro priešo – vokiečių – suradimas, o, tiksliau, senų stereotipų atgaivinimas, buvo signalas ir lietuvių istoriografams, kad perlenkti lazdą, kuriant neigiamą lenkų įvaizdį, nepageidautina – socializmo keliu žengiančios tautos, žinoma, vadovaujamos didžiosios rusų tautos, negali kelti viena kitai rimtų istorinių pretenzijų. Atsižvelgiant į Antrojo pasaulinio

karo rezultatus, lietuviai, lenkai ir rusai sovietinėje istoriografijoje buvo vertinami kaip nuo „germaniškojo gaivalo“ nukentėjusios tautos. Kadangi toji kova vyko ir „senovėje“, tai senų priešų naujas suaktualinimas buvo naudingas visai antikvarietišškai propagandai. Dėl šios priežasties sovietai ideologizavo ir lietuvių didvyriškas kovas su kryžiuočiais (materiali to išraiška – Trakų pilies restauravimas, oficialus Žalgirio mūšio 550 metų jubiliejaus minėjimas ir pan.¹⁵).

Trečia, sovietinio istorinės atminties modelio vienas iš tikslų buvo suniveliuoti „tarybines tautas“, tad ir jų istorinės atminties turinys turėjo tapti daugmaž panašus. Dėl šios priežasties eskaluoti lenkų kaip „veidmainių“ įvaizdį buvo paranku tik iki tam tikro laipsnio, kad tai nekenktų bendrai kovai su Vakarų imperialistais. „Veidmainiais“ imta laikyti ne visus lenkus, bet tik dvasininkiją ir bajorus (arba buržuaziją). Sovietinės istoriografijos teigimu, užguita lenkų tauta taip pat stojo į klasių kovą. Šalia „blogosios“ lenkų dalies pridėjus „amžinuosius“ slavų priešus – germanus – susiformavo sovietinei propagandai reikiamas priešų įvaizdis, padėjęs pagrindą sovietiniam christianizacijos ir Kryžiaus karų vertinimui (bet apie tai truputį vėliau). Ir lenkų feodalai, ir „germaniškasis gaivalas“ buvo identifikuoti kaip priešai dar tarpukario Lietuvoje. Žinoma, prie jų priskirtina ir Katalikų Bažnyčia, kuriai atstovavo „lenkų feodalai“, Vokiečių ordino riteriai ir popiežius. Net buvo pateikta „įrodymų“, esą „Katalikų bažnyčios pozicija buvo nesuderinama su lietuvių tautos nacionaliniais ir socialiniais interesais. Prolenkijos orientacijos katalikų dvasininkai diegė tautai antilietuvišką sąmonę“¹⁶. Ateistinės propagandos fone „veidmainių“ lenkų tapatinimas su Katalikų Bažnyčia atrodė logiškas, „pagrindžiantis“ tezę, kad lietuvių tautai krikščionybė nuo seno buvo „svetima“ ir nereikalinga, ją priimti buvo suinteresuoti tik feodalai¹⁷. Tokia fabula neprieštaravo ir vokiečių kaip pikčiausių priešų įvaizdžiui. Ir lenkų feodalai, ir kryžiuočiai buvo suplakami į vieną „priešų“, prieš kuriuos kovojo baltai su slavais (rusais ir lenkais), gretą.

Kita vertus, sovietinė istorijos samprata buvo veikiama *ex post factum* principo. Štai 1948 m. buvo priimta vadinamoji „Genocido konvencija“, apibrėžusi, kas laikoma nusikaltimu žmogiškumui

(akcentuojant nacių nusikaltimus). Tai sutapo ir su sovietų proteguota etnocido sąvoka¹⁸. Sovietinė istoriografija kryžiuočius laikė vokiečių nacių arba buržuazinių nacionalistų protėviais. Tokiame fone kryžiuočių veiksmai prieš baltus (ir slavus) buvo traktuojami kaip nusikaltimai prieš lietuvius. Štai Povilas Pakarklis rašė: „*Jei šiandien lietuvių tauta yra maža tauta, tai svarbiausia to priežastis – kryžiuočių karai prieš Lietuvą, ir svarbiausias kaltininkas – jų organizatoriai – Romos popiežiai*“¹⁹. Knygoje „Lietuvių karas su kryžiuočiais“ pabrėžiama: „*Liaudies masių išsivadavimo judėjimas, dėsninga istorinio vystymosi eiga sunaikino tuos plėšimų ir žmogžudžių verpetus – Kryžiuočių ordiną ir jo antrininką Livonijos ordiną, Vakarų Europos feodalų ir Vatikano nukreiptus Rytų Europos tautoms, tame tarpe lietuvių tautai, pavergti ir naikinti*“²⁰.

Taigi tarpukariu prigiję vertinimai vėl buvo suaktualinti sovietmečiu, bet, žinoma, įpinti į klasių kovos ir antikvarietiškos propagandos diskursą.

„Amžinoji“ rusų ir lietuvių tautų draugystė?

Antikvarietiškos propagandos fone buvo kuriamas „amžinos“ draugystės su rusų tauta leitmotyvas, turėjęs pademonstruoti rusų liaudies istorinį mesianizmą. Apie tai kalbėta 1962 m. Maskvoje vykusiame SSRS istorikų suvažiavime. Žiugžda konstatavo: „[...] pasitarime buvo nurodytas kaip didžiai teigiamas reiškinys tarybinių respublikų istorikų siekimas atskleisti savo tautų suartėjimo su rusų tauta ir jų prijungimo prie Rusijos objektyviai teigiamą reikšmę.“²¹ Lietuvių istoriografai turėjo parodyti, kaip ir kiek rusų tauta padėjo lietuvių tautai kovoti su Vakarų Europos agresyvosiomis jėgomis²². Rusų tauta pagalbos ranką lietuviams, anot Žiugždos, ištiesė dar feodalizmo epochoje: „[...] lietuviai, kovodami prieš savo pikčiausius priešus, visą laiką turėjo reikšmingą rusų žemių pagalbą ir išvien su rusais gynėsi nuo priešų. Reikšminga yra tai, kad lietuvių tautos priešai – katalikų bažnyčia ir įvairūs feodaliniai Vakarų Europos „kryžininkai“ suprato lietuvių ir rusų tautų karinio bendravimo reikšmę.“ Sovietiniai istorikai pabrėždavo teigiamą LDK vaidmenį vienijant

liaudis buvo priešinga katalikybei ir dėl to, kad katalikybę Lietuvoje platino lietuvių liaudžiai svietimi žmonės, kunigai ir ponai, kurie niekino lietuvių kalbą, niekino liaudies senąją kultūrą, lietuvių liaudies papročius, dainas, vaizdingąjį liaudies meną.“³⁹

Dauguma sovietinių, kaip ir dalis tarpukario, istorikų atmetė pagoniškosios religijos egzistavimą Lietuvoje, esą baltai neturėję nei savo dievų stabų, nei jiems garbinti skirtų šventyklų. Šiuo požiūriu kategoriškiausias buvo Jurginis, teigęs, kad „pagoniškoje Lietuvoje neatsirado šventyklų su dievų statulomis, vienodomis apeigomis ir su krivių ar šventikų vyresnybe“⁴⁰. Tiesa, sovietiniai istorikai, priešingai negu kai kurie jų kolegos tarpukariu, taip teigė ne todėl, kad pateisintų Katalikų Bažnyčią, kurią romantikai – pagoniškosios Lietuvos gerbėjai kaltino pagoniškosios kultūros naikinimu, o tiesiog pernelyg pasikloivė šaltiniais ir jų atranka. Tačiau kai kurie lietuvių etnografai, remdamiesi XIX a. tautosaka įrodinėjo buvus priešingai⁴¹. Kartais šie įrodinėjimai gaudavo net LKP oficiozų tribūną – žurnale *Komunistas* Pranė Dundulienė rašė: „Jurginio pažiūra yra diametraliai priešinga marksistinei metodologijai. Jis siekia įrodyti, kad religija atsirado ne dėl žmogaus bejėgiškumo kovoje su gamta, o kitos religijos poveikiui.“⁴²

Aptariau tik kelis krikščionybės priėmimo aspektus, iš kurių aiškėja sovietinės istoriografijos požiūris į nagrinėjamą temą. Išskyrus Edvardo Gudavičiaus ankstyvųjų viduramžių tyrimus, kurie iš dalies skirti ir feodalizmo analizei, daugelis sovietinių istorikų krikščionybės, taigi ir misijų atėjimo į Pabaltijį, datą geriausiu atveju perkeldavo į XIII a. pradžią, o Lietuvos christianizaciją datavo XIV a. pabaiga, nenutoldami nuo XIX a. romantikų ir lenkiškosios istoriografijos nuostatų.

Turėdami tai omenyje, galime daryti tokias išvadas: sovietmečiu bandyta visiškai kitaip traktuoti Lietuvos istoriją negu tarpukariu, tačiau požiūris į christianizaciją ir Kryžiaus karus iš esmės nepakito. Buvo sukeisti tik kai kurie akcentai: į pirmą vietą iškelti „kraugeriai kryžiuočiai“, pikčiausiu priešu paskelbta Katalikų Bažnyčia, o lenkų kaip „veidmainių“

įvaizdis gerokai sušvelnintas. Tariamasis tautiškumo propagavimas leido propagandos ir antikrikščioniško nusistatymo tikslais maksimaliai išnaudoti „amžiną“ lietuvių (ir rusų arba lenkų) kovą su vokiečiais (tai vaizduojant kaip Kryžiaus karus), skleisti Vakarų Europos ir Katalikų Bažnyčios, kaip lietuvių tautos priešų, įvaizdį. Tai daryta remiantis sovietinės periodizacijos schema ir ekonominių-socialinių formacijų kaitos teorija.

Lietuvos christianizacijos procesas sovietmečiu buvo politizuotas ideologiniais tikslais – požiūris į XIV–XV a. įvykius buvo adaptuotas pagal to meto realijas, kad atitiktų Šaltojo karo metais skleistą propagandą. Dėl šios priežasties negalime kalbėti apie savaiminę, pačios istoriografijos vidinių procesų nulemtą požiūrio į Lietuvos (baltų) christianizaciją ir Kryžiaus karus raidą. ■

¹ Apie pirmuosius mėginimus sovietizuoti istorijos mokslą žr.: Aivas Ragauskas, Lietuvos istorijos mokslo sovietizacija 1940–1941 metais, *Lietuvos istorijos metraštis. 1994 metai*, Vilnius, 1995, p. 94–109. Plg. Stanislovas Stašaitis, Istorija Lietuvos mokykloje 1940–1941 metais: tautiškumo naikinimas ir sovietinės ideologijos diegimas, *Istorija*, 2008, Nr. LXX, p. 39–52.

² 1952 m. Lietuvos istorijos institutas buvo sujungtas su Teisės institutu, o 1955 m. šis Teisės ir istorijos institutas buvo reorganizuotas į Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institutą.

³ Su Lietuvos (baltų genčių) christianizacija susiję terminai iki šiol nėra nusistovėję.

⁴ Sergej V. Juškovas, *TSRS valstybės ir teisės istorija. I dalis*, Kaunas, 1949, p. 3. Plačiau apie sovietinę metodologiją žr.: Alfredas Bumblauskas, Konfliktai Lietuvos sovietinėje istoriografijoje: psichologija ar metodologija? *Sovietinė Lietuvos istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai* (sud. A. Bumblauskas, N. Šepetytis), Vilnius, 1999, p. 102–120. Plg. kitą nuomonę: Aldona Gaigalaitė, Šiandieninis marksistinės istoriografijos vertinimas, *Istoriko atsakomybė*, (sud. N. Asadauskienė, E. Krikščiūnas, A. Ragauskas), Vilnius, 2002, p. 81–88.

⁵ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990. Dokumentų rinkinys* (sud. J. R. Bagušauskas, A. Streikus), Vilnius, 2005, p. 15 (įvadas).

⁶ LKP (b) CK pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus raštas VKP (b) CK sekretoriui G. Malenkovui dėl lietuvių tautos istorinių tyrimų sovietizavimo (Vilnius, 1951 VII 13), Ten pat, p. 158.

- ⁷ Plačiau – Romualdas Misiūnas, Reinas Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai. 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 92–103.
- ⁸ Apie tai plačiau – Arūnas Streikus, Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1 (15), p. 46–47.
- ⁹ Alfredas Bumblauskas, Ar būtų marksizmo sovietinėje lietuvių istoriografijoje? Sovietinės lietuvių istoriografijos analizės metodologinės gairės, *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui* (sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas), Vilnius, 1999, p. 386–388.
- ¹⁰ Juozas Jurginis, Lietuvos istorijos feodalizmo laikotarpio tyrinėjimai, *Lietuvos istorijos metraštis. 1973 metai*, Vilnius, 1974, p. 151–158. Beje, tame pačiame *Metraščio* numeryje buvo išspausdintas ir Vytauto Merkio straipsnis, skirtas XIX a. istoriografijos „išskovojimams“ parodyti.
- ¹¹ Plačiau – Arūnas Streikus, Apie antikrikščioniškus sovietinių švenčių ir apeigų tikslus, *Naujasis Židynys-Aidai*, 2003, nr. 10, p. 514–517.
- ¹² Arūnas Streikus, Istorinės atminties sovietizavimo ypatybės Lietuvoje, *Naujasis Židynys-Aidai*, 2005, nr. 9, p. 373.
- ¹³ Juozas Žiugžda, Tarybinių istorikų uždaviniai komunizmo statyboje, *Medžiaga Lietuvos TSR istorijai dėstyti XI klasei*, Vilnius, 1968, p. 9.
- ¹⁴ Arūnas Streikus, Istorinės atminties sovietizavimo ypatybės Lietuvoje, p. 371.
- ¹⁵ Apie tai plačiau – Rasa Čepaitienė, Laikas ir akmenys. *Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, Vilnius, 2005, p. 197–201.
- ¹⁶ Juozas Brazdaitis, Krikščionybės įvedimo Lietuvoje socialinės priežastys, *Krikščionybė ir jos socialinis vaidmuo Lietuvoje* (sud. B. Deksnys), Vilnius, 1986, p. 55.
- ¹⁷ *Ibid.*, p. 48.
- ¹⁸ Justinas Žilinskas, *Nusikaltimai žmogiškumui ir genocidas tarptautinėje teisėje bei Lietuvos Respublikos teisėje*, Vilnius, 2003, p. 37.
- ¹⁹ Plg. Povilas Pakarklis, *Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai*, Kaunas, 1948, p. 184; Plg. P. Pakarklis, *Raštai. Ateizmas*, Vilnius, 1987, p. 150.
- ²⁰ *Lietuvių karas su kryžiuočiais* (red. J. Jurginis), Vilnius, 1964, p. 325–326
- ²¹ Plg. Juozas Žiugžda, Tarybinių istorikų uždaviniai komunizmo statyboje, p. 7.
- ²² Juozas Žiugžda, *Lietuvių ir rusų tautų santykiai istorinio vystymosi eigoje*, Kaunas, 1964, p. 13. Plg. Povilas Pakarklis, *Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai*, p. 193–198.
- ²³ Владимир Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва, 1959, с. 531.
- ²⁴ Arūnas Streikus, Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m., p. 45–64.
- ²⁵ Aldona Berlinskienė, Aldona Gaigalaitė, Juozas Jurginis, Zigmąs Pilkauskas, *Lietuvos TSR istorija VII–VIII klasei*, Kaunas, 1962, p. 16.
- ²⁶ Juozas Jurginis, *Lietuvos valstiečių istorija. Nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo*, Vilnius, 1978, p. 19. Plg. J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius, 1962, p. 215–224.
- ²⁷ Povilas Pakarklis, *Raštai. Ateizmas*, p. 176
- ²⁸ Apie tai plačiau – Arūnas Streikus, Antireliginė propaganda Lietuvoje 1944–1970 metais, *Lietuvos istorijos studijos*, 2004, nr. 14, p. 88–99.
- ²⁹ Povilas Pakarklis, *Raštai. Ateizmas*, p. 169.
- ³⁰ Juozas Jurginis, Lietuvos istorijos feodalizmo laikotarpio tyrinėjimai, p. 153, 156.
- ³¹ Povilas Pakarklis, *Raštai. Ateizmas*, p. 167.
- ³² Juozas Jurginis, *Lietuvos krikštas*, p. 74–100, to paties, *Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje*, Vilnius, 1976, p. 75–77.
- ³³ Edvardas Gudavičius, Lietuvos krikščionybės priėmimo politinė problema, *Lietuvos istorijos metraštis. 1987 metai*, Vilnius, 1988, p. 19–20.
- ³⁴ Edvardas Gudavičius, Šiuolaikinė buržuazinė istoriografija apie popiežių vaidmenį agresijoje prieš baltus XIII a. pirmoje pusėje, *Buržuazinių koncepcijų Lietuvos istorijos klausimais kritika*, Vilnius, 1987, p. 13–16.
- ³⁵ Edvardas Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius, 1989, p. 12–19.
- ³⁶ *Ibid.*, p. 30–46, 92–110 (ypač žr. p. 98–109). Plg. Juozas Jurginis, *Lietuvos krikštas*, p. 74–203. Beje, J. Jurginis aiškiai suvokė, kad X–XIII a. įvyko pokyčiai, nulėmę Kryžiaus karų atsiradimą ir vėlyvą Lietuvos christianizaciją (ten pat, p. 75).
- ³⁷ Pirmiausia atsižvelgtina į J. Stakausko monografiją *Lietuva ir Vakarų Europa XIII a. amžiuje*, Kaunas, 1934.
- ³⁸ *Lietuvos TSR istorija* (red. J. Žiugžda), Vilnius, 1957, t. I, p. 127.
- ³⁹ *Ibid.*, p. 128.
- ⁴⁰ Juozas Jurginis, *Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje*, p. 65: „Laikyti didžiuosius kunigaikščius pagonybės gynėjais nėra nė mažiausio pagrindo.“
- ⁴¹ Pranė Dundulienė, Senovės Lietuvių religijos klausimu, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 1969, t. X, p. 206: „Šaltiniai aiškiai rodo, kad lietuviai turėjo savų dievų stabus, jų kulto vietas ir dvasininkus – žynius. [...] Dievų statulų išliko mažai, nes katalikų dvasininkai jas be pasigailėjimo naikino, daužė, metė į vandenį, kad neliktų jų nė žymės.“
- ⁴² Pranė Dundulienė, Apie senovės lietuvių tikėjimą, *Komunistas*, 1977, nr. 9, p. 78.